

СТЕПОВІ МОТИВИ В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ: ІСТОРІОСОФСЬКИЙ РАКУРС (НА ПРИКЛАДІ ІСТОРИЧНОГО ЕПОСУ)

Ткаченко І.А., аспірант

Кіровоградський державний педагогічний університет імені В.Винниченка

У статті висвітлено знакові степові мотиви в українських народних думках та історичних піснях. Зокрема виставлені акценти на тих домінуючих мотивах степу, які стали визначальними для української літератури. Здійснена спроба інтерпретації історіософської семантики степу як етнопросторового топосу.

Ключові слова: топос степу, історіософські візії, степове прокляття, степ як найцивіліше втілення землі, архетипна природа степу, модус мислення середовища, герой співмірний степові.

Ткаченко И.А. СТЕПНЫЕ МОТИВЫ В УКРАИНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ: ИСТОРИОСОФСКИЙ РАКУРС (НА МАТЕРИАЛЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ЭПОСА) / Кировоградский государственный педагогический университет им. В.Винниченко, Украина.

В статье представлен анализ знаковых степных мотивов в украинских народных думках и исторических песнях. Автор акцентирует внимание на тех доминантных темах степи, которые стали определяющими для украинской литературы. Осуществлена попытка интерпретации историсофской семантики степи как этнопространственного топоса.

Ключевые слова: топос степи, историсофские визи́и, степное прокля́тие, степь как воплощение земли, архетипная природа степи, модус мышления среды, герой равный степи.

Tkachenko I.A. STEPPE THEMES IN THE UKRAINIAN FOLKLORE: HISTORIOSOPHIC DISCOURSE (IN THE HISTORIC EPOS) / Kyrovograd pedagogical state university of Volodymyr Vynnychenko, Ukraine.

The proposed article represents the analysis of the concept “steppe” as an element of the space code in Ukrainian folklore (historic epos). The author investigates the main steppe themes which are the most popular for Ukrainian literature. The concept’s ethnic and historiosophic semantics is considered here.

Key words: topos steppe, historiosophic visions, anathema of steppe, steppe as an earth, an archetypical nature of steppe, thinking modus of environment, hero of steppe.

Первинне, архетипне визначення природи степу відбувається через осягнення усної народної спадщини українців: як народ сприймав цю просторову реалію, якими смислами її наповнював і в якому статусі перебував топос степу в національному світогляді. Вивчення художнього простору українського героїчного епосу дає можливість вибудувати унікальну історіософську концепцію, творцем і носієм якої є колективна свідомість українців, чим і зумовлена оригінальна самобутність історіософських візій, які утворюються під впливом енергетики і прадавності степу. У цьому полягає актуальна потреба ґрунтовного розгляду феномена степу в фольклорній спадщині, оскільки принципова новизна дослідження полягає в виокремленні та акцентуванні тих степових смислів і мотивів, котрі найглибше розкривають буття українського народу в його духовно-екзистенційному та історіософічному вимірах.

Слід відзначити, що тема степу цікавить не тільки літературознавців: різноаспектно роль і значення топосу степу висвітлювалися філософами, етнопсихологами, геополітиками. Серед авторів Міфу Степу – Д.Чижевський, В.Липинський, О.Кульчицький, Є.Маланюк, Ю.Вассиян, Ю.Липа, О.Ольжич, В.Василенко, Ю.Барабаш, О.Астаф'єв, В.Крисаченко та багато інших.

“Степова лінія” або степові мотиви українського фольклору не були об’єктом цілісного дослідження. Вітчизняне літературознавство, у тому числі і фольклористична наука, обмежувалися фрагментарними спостереженнями, ремарками, розглядаючи степ у площині уснопоетичної поетики (степ як пейзажне тло, географічна просторова реалія). Так, К.Грушевська в “Українських народних думках” виокремлює цикл дум про степ, до якого включено “Думу про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі”, “Думу про смерть козака на долині Кодимі” та “Плач зозулі”, оскільки “самі степи є ще одним, непомітним, але відчутним співгероєм цих творів” [12, 15]. Досліджуючи специфіку пейзажу в казках Новіков М.В. зазначав, що в українських та південноросійських казках на першому місці фігурує степовий пейзаж, і саме ландшафт, як правило, надає казці “специфічного національний колориту [14, 248-249]. Додамо, що образ степу є визначальним для героїчного епосу українського народу (історичних дум та пісень) та чумацького фольклору зокрема. В одній із концептуальних праць, присвячених українському степові (“Український степ як естетичний феномен”, 1928, [9]), Л.Миколаєнко здійснив спробу осягнути естетичний потенціал степу (пізнання естетичного добра Української Землі), “спираючись на об’єктивний матеріал опису степу та української природи в літературі” [9, 28], проте поза увагою автора залишилась усна народна творчість.

Спроба осмислити феномен степу не тільки через призму пейзажотворення, а й поглянути на степ у ракурсі глибоко смислового, а саме – у націософській та історіософській площинах є необхідним як з

точки зору літературознавчого, так і філософічного. Такий підхід є виправданим, оскільки передбачає системне вивчення топосу степу, крім того, саме фольклорний контекст відкриває перспективні і малодосліджені аспекти осягнення українського степу як знакової просторової реалії.

Отож, *метою статті* є осмислення феномена степу та історіософських візій, які він породжує (викликає) в контексті українських історичних дум та пісень. Зокрема завдання полягатиме в розкритті визначальних ейдосів степу, закодованих у фольклорному тексті, а саме: степ як історіософська метафора життя українців; козацький степ – символ волі і незалежності людини і держави (націєстверджувальні процеси відбувалися в периметрі українських степів). Звідси архетипне сприйняття цього знакового ландшафту, відображене у світогляді українців сакральними категоріями “степ-батько”, “степ-брат”, степ як батьківщина (“Ой Великий Луг – мій батько, А Січ – моя мати”). Наш погляд зупиниться на особливому топосі степу, який в площині українського письменства займає позицію знакового, універсального, фундаментального, глибоко енергетичного елемента етнонаціональної моделі українського макрокосму. З’ясування феномена степу в історичних думках та піснях стало нашим завданням, оскільки ми вбачаємо доцільним осягнення одного особливого і перспективного у своїх смислах першоелемента, що дозволяє через сутнісну художню клітину увиразнити цілісну картину світомислення українців.

В усній народній творчості відбулося зародження знакових для української літератури степових мотивів і тем, серед яких особливо виразними, позначеними традиційністю і усталеністю, виокремимо такі: мотив одвічного “прокляття” степом; поетизація степу як найщирішого втілення землі; степ як поле бою (“Campus Martius” – “поле мертвих”, поле бою); степ як батьківщина, рідна земля. Власне, ці мотиви в художньому світі історичного епосу синтезовані і взаємопов’язані; їхніми ідейно-концептуальними вузлами є ті визначальні ейдоси, котрі ми згадували вище.

Степ як образ художнього простору в контексті історичних дум та пісень акумулює в собі сакральні смисли, ціннісні архетипи, які й сакралізують цей колосальний за своїми якісними характеристиками (естетика простору, енергетика степових просторів і безмежжя) ландшафт. Прикметно, що хронотоп історичного епосу є реально існуючим, об’єктивно відображений поетичними засобами. Як зазначає С.Грица, “дума локалізується в центральному Подніпров’ї” [5, 74]; закономірно, що ці природно-географічні умови зумовлюють так званий своєрідний модус мислення середовища (“За кожним локусом стоїть свій штаб життя, характерні ознаки творчої діяльності” [5, 72]), який дослідниця пояснює як “синтез понятійних і рецепторних елементів, що утворює світоглядну систему установок і орієнтацій творчої діяльності” [5, 72], ототожнюючи його з філософсько-психологічною категорією ментальності. Згідно з цим методологічним принципом, модус мислення є певною системою понять-уявлень, прийнятих середовищем-соціумом, тоді всі мисленнєві предмети думки, йому підвладні, мають риси його “валентності”. Факт, що топос степу є образом-домінантою героїчного фольклору, свідчить про зумовленість особливостей художнього простору реальним та є цінним джерелом для аналізу менталітету українців саме цього географічного локусу, який позначений валентністю степу (психоповедінковий тип козака та степовиків).

Етноунікальність степу полягає, за словами О.Гончара, в тому, що “образ України в чомусь дуже істотному розкривається саме в оцих залитих сонцем просторах, в океанній відкритості цих південних, колись оспіваних Гоголем козацьких степів, де й дотепер мовби вчувається хода віків” [4, 548]. Степом, який для українця є значно більшим, ніж просто географічне поняття, визначається рідний край, батьківщина, держава. Історична доля української нації чи не завжди вирішувалася в герці в площині степів, козаки сприймали степ як свою землю, на якій вони були вільними, тому болісний відчай вчувається в піснях, тематично пов’язаних із зруйнуванням Запорізької Січі, як-от:

Котрий поїхав з кошовим на Москву,
Той буде панувати,
Заберуть в чини, помежують землі,
А ми будем свині пасти.
Ой помежували степи запорізькі
І козацькі славні луки!
Писалися запорожці
Не з розкоші – з муки.

(“Ой тепера наші славні запорожці” [3, 165])

Козацький степ є символом української державності. Констатуємо, що це унікальний випадок “перетворення топосу на хронотоп” [13, 128], під яким розуміємо поєднання географічного ландшафту з історичною пам’яттю.

Особливістю рецепції степу колективним несвідомим є виявлена конотаційна дихотомія: з одного боку, поетизується просторова естетика степу (чисте поле, чистий степ, степ широкий, край веселий), а з іншого – за імпліцитними смислами образ степу тлумачиться як ворог, як одвічне прокляття України.

Антипатія до українських степів породжена сприйняттям території, яка відбирає життя дорогих людей. Найсміливіші тікали в степ, найхоробріші брали до рук меч. Поряд з образом степу, сміливого козака в історичних піснях стоїть образ Жінки. Він увиразнює мотив прокляття, бо мати або дівчина проводжала козака у степ, і жіноче серце тужило за рідною людиною. Відчуваючи степову небезпеку, мати просить сина:

Соколику-сину! Вчини мою волю:
Продай коня, щоб не їздить по чистому полю!

(“Соколику-сину! Вчини мою волю” [3, 100]).

У текстах історичних дум та пісень не знайдемо яскраво виражених прокльонів в адресу степу: сприйняття степу як відкритої ворожої сили, небезпеки, вірної загибелі провокує появу художніх усталених образів, пов’язаних зі смертю в степу, край дороги. Відбувається художнє оприявлення фатального зв’язку героя із землею (“А що мати моя – // То сирая земля” [3, 108]), яка стає для нього домовиною:

Ой, сину ж мій, соколоньку, де ж тебе
шукати?
Шукай в степу край дороги, моя рідна мати!
Там я буду, моя мати, горем горювати,
Своїм чубом кучерявим степи устилать,
А своєю кровіцею моря доповняти,
А ще своїм білим тілом орли годувати...

(“Та поза садом-виноградом” [3, 172])

Тоді, як у творчості, наприклад, Є.Маланюка топос степу, означений митцем “природно-географічною підставою нашої Батьківщини” [7, 10], пов’язаний із образом України – Степової Еллади, “перекоханої мандрівниками”, набуває виразно окресленого художньо-націософського потрактування як прокляття України: “Проклін, проклін степів чорнявим долам” [8, 71], “Відвіку покарано степом, // І простір всю силу п’є” [8, 79].

Відмітимо визначальну світосприймальну настанову українців, яка виразно презентується в “степовому” контексті історичної пісні. Йдеться, по-перше, про глибоку вкоріненість української людини в землю, яка зумовлює особливу патетику образу степу або поля (як інваріант з тотожною семантикою), за який герой бореться, реалізуючи суспільний обов’язок, який полягає в захисті своєї батьківщини від ворога (“Долів, долів, долинами // Ідуть турки з татарами” [3, 103]), і особисті інтереси (захист сім’ї, родини, побратима, дівчини) та дотримання богатирських, лицарських принципів поведінки – воля, сила, відвага складають кістяк образу героя-козака, який за своєю величиною є співмірним величчю степу. По-друге, у поезії народних історичних дум та пісень степ одухотворяється, тонко поетизується мотив гармонійної єдності (майже родинного сакрального зв’язку) життя героя з буттям степу:

А хто ж тобі, миленький, головку змиє?
В чистім полі дрібен дощик ліє,
То і мені головоньку змиє.
А хто ж тобі, мій миленький, постільку постеле?
В чистім полі травиця шовкова,
То для мене постелька готова.
А хто ж, мій миленький, могилу тобі оплаче?
В чистім полі чорний ворон кричє,
То й же мені могилку оплаче.

(“Де ж, мій милий, виїжджаєш” [3, 106-107]).

Семантика образу степу часто визначається набором локусів (“енергетичні” місця, які посилюють концепцію героя або сюжетотворчим стрижнем). У героїчному епосі таким локусом є могила, яка найчастіше стає місцем смерті героя. У “Думі про втечу трьох братів із города Азова, з турецької неволі” найменший брат голову покладає на Савур-могилі. Як вертикальна модель простору, смерть на могилі надає завершенню життєвого шляху героя катарсисного ефекту: трагічна смерть брата-піхотинця, “постать якого наймиліша слухачам” [12, 15], сповнюється вищністю і жертвовністю, оскільки він є втіленням історичної долі українського народу. Зазначимо, що основними особливостями образу степу в цій думі є фрагментарність (сюжетна зумовленість – втеча братів Муравським шляхом), декоративність (орієнтація на виразні подробиці, які відображають буття степу і спрацьовують на ефект одухотворення/оживлення степів – “...буйний вітер у полі повіває // Та бідного козака з ніг збиває” [3, 41], “Могили високі, // і трава хороша” [3, 43], “Ой то не пили пилили // І не тумани вставали...” [3, 37], “Не було ні тернів, ні байраків, ніяких при знаків, // Тільки поле леліє, // А на ньому трава зеленіє” [3, 39]), умовність (гіперболізація, згущення фарб (зокрема, при описі смерті героя), певна однотонність), неможливість (і непотрібність) цілісної реконструкції степового образу, оскільки ті художні деталі, за

якими реципієнт цей образ може змодельовати, позначені високою інформативною щільністю та володіють енергетичним зарядом.

Особливу увагу слід звернути на не менш важливий мотив в історичному епосі українців – поетизацію степу як найширшого втілення землі. В усній народній творчості синкретизовано дух Землі з духом Степу. У сучасній літературі цей мотив втілюється у творчості Л.Костенко, художньо оприявлений поетесою глибоко поетичною формулою “пшеничний принцип сонячного степу”. У контексті історичних дум та пісень прочитується віра людини у степ, який призначений для жита, а не для крові. У думі “Козак Голота” утверджується концепт життєдайності степу, його вічнозеленості як символу життя:

Ой поле килиїмське!
Бодай же ти літо й зиму зеленіло...

(“Козак Голота” [3, 18]).

В уснопоетичних текстах особливо містким за своєю виражальністю як смисловою, так і емоційною, є образотворчий прийом семантичної інтеграції (навіть зрощення) в природне буття степу явищ буття нації, які позначені конотаціями бою і боротьби, постійного ствердження себе як нації на своїй території (“Меч і кров, плуг і плач – такий слід історії позначив сторінки нашого літопису” [2, 200]):

Чорна рілля ізорана, гей, гей!
Чорна рілля ізорана
І кулями поколона, гей, гей!
І кулями поколона, (гей!)
Білим тілом зволочена, гей, гей!
Білим тілом зволочена
І кровію сполощена, гей, гей!
І кровію сполощена, (гей!).
Віє вітер по долині, гей, гей!
Віє вітер по долині,
Лежить козак на могилі, гей, гей!
Лежить козак на могилі (гей!)

(“Чорна рілля ізорана” [3, 127]).

Національно трагічний образ ізораної чорної ріллі (художній натяк на те, що в неї мають посіяти зерно), “поколоно” кулями, зволоженої білим тілом (символ молодості, сили, снаги) і кровію сполощеної, відкривається історіософська візія України, яка, втрачаючи своїх найкращих мужів, губилася в часі: у мирні часи надолужувала втрачене, а потім знову захищала і виборювала збудоване.

Звернімося до методу встановлення ідейно-художніх паралелей. Націософські роздуми Ю.Мушкетика в романі “Яса”, об’єктом яких є степ, увиразнюють і підтверджують наші роздуми, крім того доведуть продовження вище інтерпретованого степового мотиву в пізніших літературних творах. “Козаки ніколи не говорили між собою, що цей степ може родити пшеницю. – читаємо в романі. – Вони відали про те, але й не знали, плугатарство тут заснуло в далекій далечі пам’яті, навіть не їхньої, а багатьох поколінь. Степ існував для того, щоб доганяти і втікати, заступити справжнє поле, на якому ще виростають пшениці і діти” [10, 159]. Безсумнівно, це трагічні сторінки української історії, “козак - представник трагічного життя нашого народу”, “де кров, там дисгармонія” [9, 40], яка, можливо, і стала на заваді природному націєствердженню українців і закономірному здоровому державотворенню в Україні. Метафорично цей історичний український фатум можна увиразнити рядками з народної козацької пісні, яка містить глибокий драматичний історіо/націософський підтекст: Ой у полі жито // Копитами збито... (“Ой у полі жито” [3, 109]).

Наголосимо, що образ землі є одним із висхідних понять української націософської концепції: “Земля виступає у нас із такою силою, що певне психічне наставлення (нехай буде вільно назвати його “космічним”) каже декому шукати українського міту – в землі” [11, 259]. Земля як сутнісно життєвий атрибут переростає у більш конкретизований символ – образ степу, культивування якого, за констатацією О.Ольжича, “виповнює всю історію українського народу” і є “властивим змістом життя народу і його взаємин із довкіллям” [11, 460]. Із цією думкою перегукуються й історіософські погляди Ю.Барабаша, який називав степ одним із архетипів національної свідомості, важливим, чи не найважливішим компонентом української моделі універсуму, адже “з парадигмою степу пов’язані такі первні у системі уявлень українця (принаймні, уродженця Лівобережжя та півдня України), як простір і воля. Водночас образ степу трансформується в контексті історичної долі нації: це поле бою з ворогом, місце фатальної загибелі у нерівному герці, трагічних уособиць, кривавих братовбивчих зіткнень, поле слави і ганьби, перемог і поразок, щедрого врожаю та жадливого голодомору...” [1, 142]. Із гіркотою звучить звернення до широкіх полів-степів:

Ой поля, ви, поля,
Ви широкі степа,
Чом на ваших полях
Урожаю нема?

(“Ой поля, ви, поля” [3, 107])

Як бачимо, колективна свідомість відображала в слові відвічні суперечливі мотиви степу як втілення землі (означимо цю ідейно-тематичну лінію як метафору життя) та поля бою, моделюючи таким чином образ українця як “хлібороба-войовника” (О.Ольжич). На цьому наголошував І.Крип’якевич: “Давні українці були так само завзятими хліборобами, як і войовниками [...] Войовник і господар – це тип давнього українця” [6, 151-166]. Отож, усна народнопісенна творчість поетично рефлексує бачення степу людиною, яка є носієм світогляду хлібороба-войовника.

Таким чином, незважаючи на те, що в історичних думках та піснях українського народу відсутня систематична рефлексія топосу степу як проблеми історіософської площини, героїчний фольклор несе в собі потужний потенціал для оригінальної й цілісної реконструкції національно-специфічного філософського осмислення вихідних смислів степу, а саме сприйняття степу як метафори життя (мотив степу-чорнозему, який родить хліб) і символу державництва (степ як поле бою, в якому стверджується право на землю).

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі є висвітлення питань поетики та поезії степового ландшафту в інших жанрах українського фольклору.

ЛІТЕРАТУРА

1. Позяк М., Позяк Н. Поетика народних дум, її джерела і традиції (на матеріалі варіантів “Думи про втечу трьох братів з Азова, з турецької неволі”/ М. Позяк, Н. Позяк // Народна творчість та етнографія. – 1998. – № 1. – С.12 – 17.
2. Новиков Н. В. Образы восточнославянской волшебной сказки / Н. В. Новиков. – Л.: Наука, 1974. – 274 с.
3. Миколаєнко Л. Український степ як естетичний феномен / Л. Миколаєнко // Український культурологічний альманах. Хроніка-2000. Україна: філософський спадок століть (ч.1). – 37-38. – К., 2000. – С.28 – 43.
4. Грица С. Ендогенна природа фольклору / С. Грица // Філософська та соціологічна думка. – 1994. – № 7 – 8. – С.62 – 80.
5. Гончар О. Т. Твори: У 7-и т. – Т.6.: Берег любові: [Роман; Оповідання; Статті] / Примітки В.Ковалю. – К., Дніпро, 1988. – 703с. – С.546 – 557.
6. Героїчний епос українського народу. Хрестоматія: [Навчальний посібник] / Упоряд. та приміт. О. М. Таланчук, Ф. С. Кислого; Передм. О. М. Таланчук. – К.: Либідь, 1993. – 432с.
7. Швецова А. Культурні проекції національного характеру / А. Швецова // Сучасність. – 2000. – №7 – 8. – С.123 – 134.
8. Маланюк Є. Ф. Нариси з історії нашої культури / Є. Ф. Маланюк. – К.: АТ “Обереги”, 1992. – 80 с.
9. Маланюк Є. Ф. Невичерпальність: Поезії, статті / Маланюк Є. Ф.; упоряд., передм. та приміт. Л. В. Куценка. – К.: Веселка, 1997. – 318с.
10. Вассиян Ю. Степовий сфінкс / Ю. Вассиян // Хроніка 2000. – 1994. – №3 – 4. – С. 198 – 222.
11. Мушкетик Ю. Яса: роман / Юрій Мушкетик. – К.: Дніпро, 1990. – 829 с.
12. Ольжич О. Український міт // Незнаному воякові / О.Ольжич. – К., 1994. – 256 с.
13. Барабаш Ю. “Місцезвизок”, або Чи знаєте ви українську ніч? (Національний ландшафт як ментальний чинник. М.Гоголь) / Ю. Барабаш // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 7 – 8. – С.135 – 145.
14. Крип’якевич І. Український світогляд / Відп. ред. Ярослав Ісаєвич, упор. Феодосій Стеблій. – Львів, 2001. – (Україна: Культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць, 8 / Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України). – 960 с.